

İmin, Abdurrahim ve Özkan, Nevzat (2023). Kâşgar Ağzında 'r' ve 'y' Ünsüzlerinin Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlüler, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2023 /22, s. 24-33.

KÂŞGAR AĞZINDA 'r' VE 'y' ÜNSÜZLERİNİN DÜŞMESİYLE OLUŞAN İKİNCİL UZUN ÜNLÜLER

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Abdurrahim İMİN*

Nevzat ÖZKAN**

Geliş Tarihi: 19.07.2023

Kabul Tarihi: 20.11.2023

Öz

Kâşgar bölgesi Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'ın (resmî kayıtlarda Şıncan Uygur Özerk Bölgesi) en önemli antik şehirlerinden biridir ve nüfusun büyük çoğunluğunu Uygur Türkleri oluşturur. Bölgede en yaygın olarak kullanılan Kâşgar ağzı, Uygur Türkçesindeki üç şive grubunun biri olan merkezî şiveye ait bir ağız alanıdır. Çin'in Doğu Türkistan'da Uygur dilini çeşitli yönlerden kısıtlaması ve baskıları neticesinde bu ağız alanı üzerine maalesef yeterince akademik çalışma ve araştırma yapılamamıştır. Bu nedenle, bu konularda çalışılması gereken birtakım boşlukların olması ilgili konuların önemini artırmıştır.

Doğu Türkistan'ın Kâşgar bölgesinde kullanılan bu ağız, tarihsel gelişimi boyunca kendine has bazı özelliklere sahip olmuş ve bu özellikleriyle diğer ağızlardan farklılık göstermiştir. Farklılık gösteren bu özellikler arasında 'y' ve 'k' gibi ünsüzlerin 'j' ve 'ç' ünsüzlerine dönüşmesi, 'r' ve 'y' sesleri içeren bazı kelimelerin bu sesleri kaybederek ikincil uzun ünlülü kelimeler oluşturması da yer alır. Çalışmada tarama yöntemi esas alınarak Kâşgar ağzı üzerine yapılmış sınırlı kaynaklar incelenmiş ve bölgede doğup büyüyen insanlarla iletişime geçilmiştir. Yapılan çalışmada 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimeler üç başlık altında incelenerek tespit edilmiş ve bu kelimelerle şekil bakımından benzerlik taşıyan kelimeler tablo şeklinde verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kâşgar Ağzı, Uygur Türkçesi, Ünsüzlerinin Düşmesi, 'r' ve 'y' Ünsüzü, İkincil Uzun Ünlüler.

SECONDARY LONG VOWELS FORMED BY DROPPING THE CONSONANTS 'r' AND 'y' IN KASHGAR DIALECT

Abstract

The Kashgar region is one of the most important ancient cities of Chinese-occupied East Turkestan (officially Xinjiang Uyghur Autonomous Region), and the majority of the population are Uyghur Turks. The dialect of Kashgar, the most widely used dialect in the region, is a dialect area belonging to the central dialect, one of the three dialect groups in Uyghur Turkish. Unfortunately, as a result of China's restriction and oppression of the Uyghur language in East Turkestan in various aspects, there has not been enough academic studies and research on this dialect area. For this reason, the fact that there are a number of gaps that need to be studied on these issues has increased the importance of the related issues.

This dialect, which is used in the Kashgar region of East Turkestan, has had some unique features throughout its historical development and has differed from other

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: abdurehimparaq@gmail.com

Occid: 0000-0002-8044-6904

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: nozkan@erciyes.edu.tr
Orcid: 0000-0002-0178-6768

dialects with these features. Among these distinctive features are the transformation of consonants such as 'y' and 'k' into 'j' and 'ç' consonants, the loss of some words containing 'r' and 'y' sounds, and the formation of words with secondary long vowels. In this study, secondary long vowel words formed by the loss of 'r' and 'y' consonants in the Kashgar dialect of Uyghur Turkish will be emphasised.

Keywords: Kashgar Dialect, Uyghur Turkish, Dropping of Consonant, 'r' and 'y' Consonants, Secondary Long Vowels.

Giriş

Kâşgar Doğu Türkistan'ın güney batısında yer alan, doğu tarafı Taklamakan Çölü'ne, güney batı tarafı Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a kadar uzanan bir bölgedir. Araştırmacılar Kâşgar adının 'Koşkar', 'Köşker' veya 'Kaşkar' oymağından alındığını ileri sürmektedir. Divanü Lügatit-Türk'te Kaşgar, (قشغار) doğu Türk elinde tanınmış şehir adı (Kâşgarlı, 2008: 262) olarak tanımlanırken, Kutadgu Bilig'de ise 'Kent', 'Şehir' kelimelerinden alınarak, 'Kaşkar', 'Ordu Kend' derler, bilgisi verilmektedir. Kâşgar, hanın oturduğu şehirdir. Çünkü havası iyi olduğu için Afrasiyab burada otururdu" (Ercilasun, 2013: 17) şeklinde dile getirilmiştir. Kâşgar, Çin kaynaklarında 'Suli' (沙勒) olarak geçmektedir ve bu M.Ö. 125-130. yıllarına kadar uzanmaktadır (Paul, 1986: 311).

Çin kaynaklarında geçen bilgilere göre, Doğu-Batı ticaretinin yapıldığı üç stratejik yoldan birisi üzerinde yer alan Kâşgar 6. yüzyıl ortalarından itibaren Göktürklerin, daha sonra da Uygurların himayesine girmiştir. 10. yüzyıl başlarından itibaren Karahanlılar Devleti'nin başkenti olmuş ve büyük bir gelişim göstererek bilim ve kültür açısından önemli bir merkez konumuna ulaşmıştır. 1514 tarihinden sonra Yarkend Hanlığı'nın önemli şehirlerinden biri olmuştur.¹ 19. yüzyılın ikinci yarısında Yakup Han (Yakub Beg Badawlat) bu bölgede Kâşgariya Devleti'ni kurmuş ve Osmanlı Devleti'ne bağlanarak Osmanlı Sultanı Abdülaziz adına hutbe okutmuştur (Uygur, 2015: 05). 1933'te kısa süre hüküm süren Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin başkenti olmuş ve 1949'dan itibaren Çin işgalindeki Doğu Türkistan'ın en önemli tarihî şehirlerinden biri olarak varlığını sürdürmektedir.

Kâşgar'ın günümüzdeki yüz ölçümü alanı 162.000 km², nüfusu tahminen 4 milyondur (Muhebbet, 2009: 30). Bu bölge eski İpek Yolu üzerine yerleşen Türk kültür merkezlerinden birisi olarak, tarihî gelişim sürecinde bölgeye has Kâşgar ağzı oluşmuştur. Kâşgar ağzında yer alan birçok kelime Uygur çağdaş edebî dilinden belirgin bir şekilde farklılık gösterir. Bunlardan birisi, bazı kelimelerdeki 'r' ve 'y' seslerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlü kelimelerdir.

1. Kâşgar Ağzı

Uygur ağzı gruplarının tasnifiyle ilgili fikirler birbirinden oldukça farklıdır. Bunun başlıca sebebi, bilim adamlarının ellerindeki dil malzemeleri miktarının aynı olmaması (Emet, 2008: 51) ile birlikte, bu konu ile ilgili araştırmaların Çin yönetimi tarafından farklı şekillerde kısıtlanmasıdır. Amine Gappar'a göre Uygur ağızlarını genel olarak Merkez, Hoten ve Lopnur olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Kâşgar ağzı ise Ürümçi, İli, Turfan gibi yedi ağız grubu ile birlikte merkezî ağız grubunda yer almaktadır (Yasin, 2011: 04) ve bu ağızla konuşanların sayısı oldukça çoktur.

Kâşgar ağzı ses düşmesi ve ses değişmesi bakımından diğer ağızlara göre farklı birkaç özelliğe sahiptir. Bunlardan en belirgin olan özellikler şöyledir:

1) 'y' ile başlayan bazı kelimelerde ön ses y- ünsüzü j- ünsüzüne dönüşür.

yilan > *jilan* "yılan", *yıraç* > *jıraç* "ırak".

¹ Geniş bilgi için bk. (KİT, 2005: 5-7).

2) 'k' ile başlayan bazı kelimelerde ön ses k- ünsüzü ç-ünsüzüne dönüşür.

kir- > *çir-* "gir-", *kim* > *çim* "kim".

3) Dudak ünlülerinin uyumu yaygın değildir.

oyun > *oyan* "oyun", *oğul* > *oğal* "oğul", *körüp* > *körepe* "görüp".

4) Yazı dilinde ön (kalın) ünlülü bazı kelimeler Kâşgar ağzında ard (kalın) ünlü ile kullanılır. *küçük* > *kuçuk* "köpek yavrusu", *göş* > *goş* "et", *gül* > *gul* "gül, çiçek" (Goca, 2009: 51).

5) Bazı kelimelerde ise 'r, y, v, l' ünsüzlerinin düşmesiyle uzun ünlülü kelimeler ortaya çıkar.

2. Kâşgar Ağzında Uzun Ünlüler

Ana Türkçede görülen birincil uzun ünlüler günümüzdeki Uygur Türkçesinin Kâşgar ağzında genel olarak kısalmıştır. Ana Türkçe birincil uzunlukların kalıntıları özellikle Kâşgar, Turfan, Hami ve Guma lehçelerinde bulunur (Tekin, 1995: 38).

Çağdaş Uygur Türkçesi ağızlarında uzun ünlüler belli bir oranda yer almasına rağmen, bu konu hakkında henüz yeterince araştırma ve inceleme yapılmamıştır. Uygur ağız grupları arasında uzun ünlülü kelimeler en fazla Kâşgar ağzında yer almaktadır. Uygur Türkçesinde var olan 'a, e, é, i, o, ö, u, ü' ünlüleri telaffuzdaki uzunluklar bakımından aynı standartta değildir. Aynı ünlü bazı kelimelerde kısa telaffuz edilirken, bazı kelimelerde uzun telaffuz edilir. Uygur Türkçesinde ünlüler 'kısa ünlü' ve 'uzun ünlü' olarak ikiye ayrılmaktadır (Polat, 1993: 18).

Kâşgar ağzında yer alan birçok kelime uzun ünlüler bakımından Uygur edebî dilinden açıkça farklıdır. Bu kelimeler tarihî gelişim sürecinde ortaya çıkmış ve nadir kullanımdan yaygın kullanım alanına geçmiştir.

Kâşgar ağzında ikincil uzun ünlülerin oluşmasında bazı faktörler önemli rol oynamaktadır. Bunlardan birisi bazı kelimelerde yer alan 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesidir.

3. Kâşgar Ağzında Seslerin Düşmesiyle İkincil Uzun Ünlülü Kelimelerin Oluşması

Kâşgar ağzında kelimeler peş peşe telaffuz edildiğinde bazen ünlü, bazen ünsüz seslerin düştüğü görülmektedir. Bu fonetik değişimlerde 'r, y, v, l' seslerinin düşmesiyle bu seslerden önce gelen 'a, e, é, i, o, ö, u, ü' ünlülerin ikincil uzun ünlülere dönüşmesi de yer almaktadır. Bunlardan 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimeler 'v', 'l' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlülü kelimelere göre yaygın kullanıldığı için bu çalışmada sadece 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimeler üzerinde durulacaktır.

3.1. 'r' ve 'y' Ünsüzlerinin Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlülü Kelimeler

Uygur edebî dilinde 'r' veya 'y' sesleri içeren bazı kelimeler Kâşgar ağzında bu sesleri kaybederek ikincil uzun ünlülü kelimelere dönüşmektedir.

3.1.1. Son ses -r Ünsüzünün Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlülü Kelimeler

Kâşgar ağzında son ses -r ünsüzünün düşmesiyle uzun ünlülü kelimeler ortaya çıkmaktadır. Ancak bu şekilde oluşan bazı uzun ünlülü isimlere şahıs eki geldiğinde 'r' sesi korunur ve uzun ünlü de ortaya çıkmaz.

Örnek: *ئەنجۈر* / *encür* "incir" > Kâşgar ağzında: *ئەنجۈر* / *encüü* (UTİL, 1990: 310). *Bu encüü bek tatlıq.* "Bu incir çok tatlı." Şahıs eki geldiğinde: *Miniñ encürüm bek tatlıq.* "Benim incirim çok tatlı."

Çokluk eki olan -lar ve -ler, genel durumlarda "r" sesini kaybederek uzun ünlü oluşturur.

Örnek: *نیشچیلار / işçilar* “işçiler” > Kâşgar ağzında: *نیشچیلا / işçilaa*. *İşçilaa medeniyet sarayı* (Muhabbet vd., 2013: 37). “İşçiler medeniyet sarayı.”

Son sesteki -r ünsüzünün düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimelerden yaygın olanlar şunlardır:

نېغیر / eğir “ağır” > Kâşgar ağzında: *نېغی / eğii*.

Örnek: *Anam eğii kisel* (Muhabbet vd., 2013: 32). “Annem ağır hasta.”

دۇتتار / duttar “dutar, çalgı adı” > Kâşgar ağzında: *دۇتتا / duttaa*.

Örnek: *duttaa çaldım* (Muhabbet vd., 2013: 44). “dutar çaldım.”

بار / bar “var” > Kâşgar ağzında: *با / baa*.

Örnek: *Körیدیğan künlirij baa* (Muhabbet vd., 2013: 22). “Görecek günlerin var.”

كۆرمەك / körmek “görmek” > Kâşgar ağzında: *كۆمەك / köömek*.

Örnek: *Özeñniñ pişanısıdın köö* (Muhabbet vd., 2013: 24). “Kendi kaderinden gör.”

سودىگەر / sodiger “tacir” > Kâşgar ağzında: *سودىگه / sodigee*.

Örnek: *U bir sodigee* (Muhabbet vd., 2013: 26). “O bir tacir.”

قەلەندەر / qelender “dilenci, kalender” > Kâşgar ağzında: *قەلەندە / qelendee*.

Örnek: *Payda qelendeenij* (Muhabbet vd., 2013: 27). “Kâr dilencinin.”

نەر / er “er, erkek” > Kâşgar ağzında: *ee*.

Örnek: *Kadir bolmığan ee qalmıdı* (Muhabbet vd., 2013: 28). “Memur olmayan erkek kalmadı.”

يەر / yer “yer” > Kâşgar ağzında: *يه / yee*.

Örnek: *Bu yeede uzun yatsañ bolmaydu* (Muhabbet vd., 2013: 29). “Burada uzun süre yatsan olmaz.”

شىكەر / şiker “şeker” > Kâşgar ağzında: *شىكه / şikee*.

Örnek: *Sözliriniñ lezziti şikerdin eşip ketsimu* (Muhabbet vd., 2013: 35). “Sözlerinin lezzeti şekerden daha fazla olsa da.”

بازار / bazar “pazar” > Kâşgar ağzında: *بازا / bazaa*.

Örnek: *Bazaalıda yürmek* (Muhabbet vd., 2013: 35). “Pazarlarda yürümek.”

قەشقەر / Qeşker “Kâşgar, yer adı” > Kâşgar ağzında: *قەشقە / Qeşkee*.

Örnek: *Qeşkee cigdisi* (Muhabbet vd., 2013: 35). “Kâşgar iğdesi.”

نەتئوار / etivar “değerli” > Kâşgar ağzında: *نەتئوا / etivaa*.

Örnek: *Özümdınmu etivaa* (Muhabbet vd., 2013: 37). “Kendimden de değerli.”

بىكار \ بىكار / bakar \ bikar “işsiz, boş” > Kâşgar ağzında: *باكا \ بىكا / bakaa \ bikaa*.

Örnek: *Kiçiliri dolqunda, turammaymız bakaa biz* (Muhabbet vd., 2013: 39). “Geceleri siyasi görevlerden dolayı serbest zamanımız yok.”

مازار / mazar “mezar” > Kâşgar ağzında: *مازا / maza*.

Örnek: *Çamsa dep bir mazaalığ baa* (Muhabbet vd., 2013: 41). “Çamsa adında bir mezarlık var.”

خەۋەر / hever “haber” > Kâşgar ağzında: *خەۋه / hevee*

Örnek: *Biz buni vilayetke hevee kılduk* (Muhabbet vd., 2013: 40). “Biz bunu vilayete bildirdik.”

قاتار / *qatar* “sıra” > Kâşgar ağzında: قاتا / *qataa*.

Örnek: *20 – 30 adem qataada* (Muhabbet vd., 2013: 41). “Sırada 20 – 30 adam var.”

قىمار / *qımar* “kumar” > Kâşgar ağzında: قوما / *qumaa*.

Örnek: *Her küni qumaa oynıma* (Muhabbet vd., 2013: 63). “Her günü kumar oynama.”

تەتۈر / *tetür* “tersi, yanlış” > Kâşgar ağzında: تەتۈ / *tetüü*.

Örnek: *Tetür işni oñ kılganmu pul* (Muhabbet vd., 2013: 42). “Yanlış işi doğruya çeviren de para.”

كەپتەر / *kepter* “güvercin” > Kâşgar ağzında: كەپتە / *keptee*

Örnek: *Keptee atımız yaçaқта*. (Muhabbet vd., 2013: 46). “Yay ile güvercinleri vuracağız.”

ماغدۇر / *mağdur* “güç, mecal” > Kâşgar ağzında: ماغدۇ / *mağduu*.

Örnek: *Paçıkımda mağduu kıalmıdı* (Muhabbet vd., 2013: 46). “Bacağımda mecal kalmadı.”

زەرگەر / *zenger* “kuyumcu” > Kâşgar ağzında: زەرگە / *zeegee*.

Örnek: *Zeegeede mis çilim bau?* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Kuyumcуда bakırdan yapılan nargile lülesi var mı?”

جىگەر / *ciger* “çiğەر” > Kâşgar ağzında: جىگە / *cigee*.

Örnek: *Can ciger dost* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Yürekten dost.”

خۇمار / *humar* “alışkanlık, uyku sersemliğı” > Kâşgar ağzında: خۇما / *humaa*.

Örnek: *Közi humaa*. (Muhabbet vd., 2013: 48) “Gözü alımlı.”

قار / *qar* “Kar” Kâşgar ağzında: قا / *qaa* (Emet, 2008: 203).

Örnek: *Üç kün boldi qaa yēğivatqılı*. “Üç günden beri kar yağıyor”

نامبار / *ambar* “ambar, depo” > Kâşgar ağzında: نامبا / *ambaa*.

Örnek: *Dadısi ambaağa ketken* (Muhabbet vd., 2013: 49). “Babası depoya gitmişti.”

تەييار / *teyyar* “hazır” > Kâşgar ağzında: تەييا / *teyyaa*.

Örnek: *Öyde hemme neese teyyaaa* (Muhabbet vd., 2013: 50). “Evde her şey hazır.”

تاغار / *tağar* “çuval” > Kâşgar ağzında: تاغا / *tağaa* (Yıldırım, 2007: 142).

Örnek: *Sériq tağaa*. “Sarı renkli çuval.”

تار / *tar* “dar” > Kâşgar ağzında: تا / *taa*.

Örnek: *Taa yeede kıstap* (Muhabbet vd., 2013: 55). Bu bir deyim olarak bilinmekte ve ‘bardağı taşırmaq’ deyimini ile aynı anlamı ifade etmektedir.

لەنگەر / *Lenger* “Lenger, yer adı” Kâşgar ağzında: لەنگە / *Lengee*.

Örnek: *Men bir kızımni lengeege eege beedim* (Muhabbet vd., 2013: 55). “Ben kızlarımdan birini Lengerli ile evlendirdim.”

3.1.2. İç Ses -r ve -y Ünsüzlerinin Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlülü Kelimeler

پەرداز / *perdaz* “süs” > Kâşgar ağzında: پەداز / *peedaz*.

Örnek: *U başka hıl peedaz kılip çıktı* (Muhabbet vd., 2013: 22). "O farklı bir şekilde süslendi ve çıktı."

نەرسە / *nerse* "şey" > Kâşgar ağzında: نەسە / *neese*.

Örnek: *Başka hēçkandağ neese yok* (Muhabbet vd., 2013: 22). "Başka hiçbir şey yok."

نازدۇرماق / *azdurmaq* "azdırmak" > Kâşgar ağzında: نازدۇماق / *azduumaq*.

Örnek: *Azduuğan neesileni 'cin' dep ataydu* (Muhabbet vd., 2013: 35). "Doğru yoldan saptıran şeyler 'cin' denilir."

خورجۇن / *horcun* "birkaç çeşit renkli iplikten dokunan geleneksel bir taşıma aracı, alaca" > Kâşgar ağzında: خوچۇن / *hoocun*.

Örnek: *Hoocunniñ bir közige topını kaçılıp* (Muhabbet vd., 2013: 22). "Alacanın bir cebini toprakla doldurup."

بارماق / *barmaq* "varmak, gitmek" > Kâşgar ağzında: باماق / *baamaq*.

Örnek: *Yēkin baama* (Muhabbet vd., 2013: 29). "Yaklaşma."

نارتماق / *artmaq* "asmak, kondurmak" > Kâşgar ağzında: ناتماق / *aatmaq* (Yıldırım, 2007: 139).

Örnek: *Hayvanlarniñ tirilirini aatıp*. "Hayvanların derilerini yükleyip."

تارتماق / *tartmaq* "çekmek" > Kâşgar ağzında: تاتماق / *taatmaq*.

Örnek: *Köñlüm taatıp keldim* (Muhabbet vd., 2013: 47). Gönlüm çekti, o yüzden geldim.

تۇرماق / *turmaq* "durmak" > Kâşgar ağzında: تۇماق / *tuumaq*.

Örnek: *Külüp tuudum* (Muhabbet vd., 2013: 23-25). Gülümseyip durdum.

قایتۇرماق / *qayturmaq* "geri vermek" > Kâşgar ağzında: قایتۇماق / *qaytuumaq* (Emet, 2008: 185).

Örnek: *O tēhiçe qaytuumaptu*. "O hala geri vermemeiş"

كۆرپە / *körpe* "yatak, döşek" > Kâşgar ağzında: kööpe

Örnek: *Hēliқи kööpiçek* (Muhabbet vd., 2013: 25). "Şu küçük döşek."

ئولتۇرماق / *olturmaq* "oturmak" > Kâşgar ağzında: ئولتۇماق / *oltuumaq*.

Örnek: *Bir adem oltuudi* (Muhabbet vd., 2013: 26). "Bir adam oturdu."

ئۆلتۈرمەك / *öltürmek* "öldürmek" > Kâşgar ağzında: ئۆلتۈمەك / *öltüümek*.

Örnek: *Qoyni men öltüüdüm* (Muhabbet vd., 2013: 26). "Koyunu ben kestim."

نارتىلماق / *artilmaq* "sarılmak" > Kâşgar ağzında: ناتىلماق / *aatılmaq*

Örnek: *U tünlüktin aatılıp çüşti* (Muhabbet vd., 2013: 26). "O üst pencereden sarılıp aşağıya indi."

قەرز / *kerz* "borç" > Kâşgar ağzında: قەز / *keez*.

Örnek: *Yoksulğa keez yağsı* (Muhabbet vd., 2013: 28). "Yoksula borç iyidir."

پارچە / *parçe* "parça" > Kâşgar ağzında: پاچه / *paaçe*.

Örnek: *Bir paaçe bēliқ* (Muhabbet vd., 2013: 30). "Bir parça balık."

بەرمەك / *bermek* "vermek" > Kâşgar ağzında: بەمەك / *beemek*.

Örnek: *Bu şiirni men Yeeken gizitige beedim* (Muhabbet vd., 2013: 37). "Ben bu şiiri Yarkent gazetesine verdim."

ناپارماق / *aparmaq* “götürmek” > Kâşgar ağzında: ناپپاماق / *appaamak*. Bu kelime r sesinin düşmesiyle ikincil uzun ünlüye dönüşme olayı ile birlikte ünsüz ikizleşme olayı da görülmektedir.

Örnek: *Qutuni appaasa* (Muhabbet vd., 2013: 33). “Kutuyu götürse.”

شهربەت / *şerbet* “şerbet” > Kâşgar ağzında: شهۆەت / *şeevet*. -r- düşmesi ve e ünlüsünün uzun ünlüye dönüşme olayı ile birlikte, -b- > -v- değişmesi de görülmektedir.

Örnek: *Nanğa şeevet kuyimiz* (Muhabbet vd., 2013: 36). “Ekmeğe şerbet döküyoruz.”

مارجان / *marcan* “mercan” > Kâşgar ağzında: ماجان / *maacan* (Yıldırım, 2007: 347).

Örnek: *Maacanni çaqnıtıp* (Muhabbet vd., 2013: 36). “Mercanı ısıldatıp.”

نارقا / *arqa* “arka, ön karşıtı” > Kâşgar ağzında: ناقا / *aaqa*.

Örnek: *Aaqa aaqıdın* (Muhabbet vd., 2013: 38). “Arka arkaya.”

يىگىرمە / *yigirme* “yirmi” > Kâşgar ağzında: ژىگىمە / *jigiime*. -r- düşmesi ve e ünlüsünün uzun ünlüye dönüşme olayı ile birlikte, y- > j- değişmesi de görülmektedir.

Örnek: *Jigiime koy pul bed*. (Muhabbet vd., 2013: 40). “Yirmi koy para verdi.”

ياندۇرماق / *yandurmak* “vaz geçmek, geri döndürmek” Kâşgar ağzında: ياندۇماق / *yanduumak*.

Örnek: *Vedisidin yanduumak* (Muhabbet vd., 2013: 43). “Sözünden döndürmek.”

چاندۇرماق / *çandurk* “küçük düşürmek” > Kâşgar ağzında: چاندۇماق / *çanduumak*.

Örnek: *Bezilerni koçlarda çandurğanmu pul* (Muhabbet vd., 2013: 43). “Bazı insanları sokaklarda küçük düşüren de paradır.”

دەرت / *dert* “dert, üzüntü” > Kâşgar ağzında: دەت / *deet*

Örnek: *Siz hēnimniñ deedige* (Muhabbet vd., 2013: 44). “Sen sevgilimin derdine.”

ئىگىرمەك / *igirmek* “eğirmek” > Kâşgar ağzında: ئىگىمەك / *igiimek*.

Örnek: *Pahtıda yip igiidim* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Pamuktan iplik eğirdim.”

چارشەنبە / *çarşembe* “çarşamba” > Kâşgar ağzında: چاشەمبە / *çaşembe*.

Örnek: *Çaşembe küni keç* (Muhabbet vd., 2013: 49). “Çarşamba günü akşam.”

نۇرماق / *urmaq* “vurmak” > Kâşgar ağzında: نۇماق / *uumak*.

Örnek: *Oğlumni men uudum* (Muhabbet vd., 2013: 50). Oğlum ben dövdüm.

زورلىماق / *zorlamak* “zorlamak” > Kâşgar ağzında: زولماق / *zoolmak*.

Örnek: *Men uni zoolap evetivettim* (Muhabbet vd., 2013: 50). “Ben onu zorlayarak gönderdim.”

تەرمەك / *termek* “dermek” > Kâşgar ağzında: تەمەك / *teemek*.

Örnek: *Kivez teegili ketti* (Muhabbet vd., 2013: 52). “Pamuk toplamaya gitti.”

بۇيرۇق / *buyruk* “buyruk, emir, ferman” > Kâşgar ağzında: بۇرۇق / *buuruk* (Yıldırım, 2007: 111).

Örnek: *Buuridi*. “Buyurdu.”

مەيسە / *meyse* “ayakkabı türü, mest” > Kâşgar ağzında: مەسە / *meese*.

Örnek: *Bir putumğa meese keydim* (Muhabbet vd., 2013: 44). “Bir ayağıma mest giydim.”

ئويغانماق / *oyganmak* “uyanmak” > Kâşgar ağzında: ئووغانماق / *ooğanmak*.

Örnek: *Derhal uuqudın ooğınip* (Muhabbet vd., 2013: 29). “Hızlıca uykudan uyanıp.”

نايرلماق / *ayrılmaq* “ayrılmak” > Kâşgar ağzında: نارلماق / *aarılmaq*.

Örnek: *İkkige aarılğan yol* (Muhabbet vd., 2013: 30). “İki kola bölünmüş yol.”

نارپا / *arpa* “arpa” > Kâşgar ağzında: ناپا / *aapa* (Yıldırım, 2007: 29).

Örnek: *Aapa-buğday aş iken*. “Arpa ile buğday aştır.”

تارقالماق / *tarqalmak* “dağılmak” > Kâşgar ağzında: تاقالماق / *taaqalmak*.

Örnek: *Bir top ademle taaqılıp ketti* (Muhabbet vd., 2013: 66). “Kalabalık dağıldı.”

نورغاق / *orğaq* “orak” > Kâşgar ağzında: نوغاق / *ooğaq*.

Örnek: *Kona ooğaq* (Muhabbet vd., 2013: 60). “Eski orak.”

نورلیمك / *örlimek* “yükselmek” > Kâşgar ağzında: نۆلیمك / *öölimek*.

Örnek: *Asmanğa ööligençe korkuşka başlıdı* (Muhabbet vd., 2013: 59). “Göge doğru yükseldikçe korkmaya başladı.”

نهرزان / *erzan* “ucuz” > Kâşgar ağzında: نهزان / *eezan*.

Örnek: *Ezan mal* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Ucuz ürün.”

نۆلیمك / *öylimek* “evlendirmek, erkekler için kullanılır” > Kâşgar ağzında: نۆلیمك / *öölimek*.

Örnek: *Padişah yigitni öölep koyaptu* (Muhabbet vd., 2013: 31). “Padişah yiğidi evlendirmiş.”

قايچا / *qayça* “makas” > Kâşgar ağzında: қааça (Yıldırım, 2007: 283).

Örnek: *Qaaça yoqap kitiptu*. “Makas kaybolmuş.”

4. 'r' Veya 'y' Ünsüzlerin Düşmesiyle Oluşan Uzun Ünlülü Kelimelerle Şekil Bakımından Benzerlik Taşıyan Kelimeler

Yukarıda Kâşgar ağzında 'r' veya 'y' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimelerden yaygın olanların listesi verilmiştir. Listede yer alan bazı kelimeler uzun ünlülü kelimeye dönüştüğünde, Uygur Türkçesi yazı dilindeki bazı kelimelerle benzer şekilde söylenmektedir. Benzer şekilde söylenen ama farklı anlamlara gelen bu kelimeler, içerdikleri ünlünün uzun veya kısa telaffuz edilmesine veya uzun telaffuz edilen ünlünün yerine göre ayırt edilmektedir. Nadir olarak cümle içinde taşıdığı anlama göre ayırt edilen durumlar da vardır.

Uygur edebî dilinde var olan bazı kelimeler ile Kâşgar ağzında 'r' veya 'y' ünsüzünün düşmesiyle oluşan, ses özellikleri bakımından benzerlik taşıyan bazı kelimeler şunlardır:

Uygur edebî dilinde	Anlamı	Kâşgar ağzında	Anlamı
ئانا / Ana	Anne	ئانا / anaa	Nar
تاغا / Tağa	Dayı, amca	تاغا / Tağaa	Çuval
قۇما / Qūma	Kafes	قۇما / Qūmaa	Kumar
ناپا / Apa	Anne	ناپا / aapa	Arpa
تاقالماق / Taqalmak	Kapanmak	تاقالماق / Taaqalmak	Dağılmak

تۇماق / Tumaq	Börk	تۇماق / Tuumaq	Durmak
قاچا / Kaça	Tabak, kâse, çanak vb. genel adı	قاچا / Qaaça	Makas
ئەزان / Ezan	Ezan	ئەزان / Eezan	Ucuz

Kâşgar ağzında ‘r’ veya ‘y’ sesini kaybedip uzun ünlülü kelimelerin oluşmasıyla sesteş hâle gelen kelimelerden bazıları şunlardır:

‘r’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime	Anlamı	‘y’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime	Anlamı
ئۆلۈمەك / öölimek (‘r’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime)	Yükselmek	ئۆلۈمەك / Öölimek	Evlendirmek
ئوۋغاق / Ooğaq (‘r’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime)	Orak	ئوۋغاق / Ooğaq	Uyanık

Sonuç

Uygur Türkçesinde yer alan ağızlar arasında Kâşgar ağzının fonetik bakımdan çeşitli özelliklere sahip olduğu ve bu özelliklerden birisinin de ‘r’ ve ‘y’ ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlülü kelimeler olduğu görülmektedir. Biz bu çalışmamızda Kâşgar ağzının bu özelliğini esas alarak ‘r’ ve ‘y’ seslerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlülü kelimelerden yaygın olanlarını tespit etmeye çalıştık.

Son sesteki -r ünsüzünün düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü 31 kelime, iç seste -r- ve -y- ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü 40 kelime olmak üzere, toplam 71 ikincil uzun ünlülü kelime tespit edilmiştir. Tespit edilen her kelimenin Uygur edebî dilindeki yazılışı ve transkripsiyonu yan çizgi ile ayrılıp tırnak içinde Türkiye Türkçesindeki anlamı verildikten sonra Kâşgar ağzındaki kullanılışı örneklerle açıklanmış, örnekler Türkiye Türkçesine de aktarılmıştır. Bazı kelimelerde görülen farklı ses olayları için kısa açıklamalar eklenmiştir. Son olarak, Uygur edebî dilindeki bazı kelimeler ile Kâşgar ağzında ses değişmesiyle benzer veya aynı şekilde söylenen kelimeler arasındaki benzerlik (toplam on kelime) tablo şeklinde verilmiştir.

Söz konusu tespitler, Kâşgar ağzı ile Uygur edebî dilinin ilişkilerini ve karşılıklı konumlandırılmasını kolaylaştıracak niteliktedir.

Kısaltmalar

KİT	<i>Kâşgar İli Tezkiresi I.</i> (2005). Şincan: Şincan Halk Neşriyatı
UTİL	<i>Uygur Türkçesi İzahlık Lügati</i> (1990). Pekin: Milletler Neşriyatı
M.Ö.	Milattan önce
bk.	bakınız

Kaynakça

- Emet, Erkin (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağzları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Konuralp (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Goca, Ayet Abdülaziz (2009). "Çağdaş Uygur Türkçesinin Ağzları Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, (19): 47- 56.
- Kâşgar İli Tezkiresi I.* (2005). Şincan: Şincan Halk Neşriyatı.
- Kaşgarlı Mahmut (2008) *Divan-ü Lügat-it Türk*. Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Muhebbet, K. Taş vd. (2013). *Uygur Dili Lehçe Ağzların Özellikleri*. Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Muhebbet, Kasım (2009). "Çağdaş Uygur Ağzlarında Ünsüzlerin Düşmesi". *Şincan Üniversitesi Bilim Dergisi*, (2): 08-22.
- Paul, Pelliot (1986). "Kâşgar Hakkında İnceleme". *Kâşgar Pedagoji Enstitüsü Bilim Dergisi*, (1): 311- 314.
- Shaw, Robert Barkley (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uygur Türkçesi İzahlık Lügatı* (1990). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Yasın, Y. Kasım vd. (2011). *Lise İçin Uygur Dili*. Ürümçi: Sincan Halk Sağlığı Yayınları.
- Yıldırım, Fikret (2007). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.